

بررسی‌هایی از علوم قرآن

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتالنگارهای علوم انسانی

شریف‌زاده گلپایگانی

استاد دانشگاه تهران

دنباله شماره سابق

سور و آیات مکی و مدنی

یکی از مباحثی که در فن علوم قرآن مورد بررسی قرار میگیرد موضوع مکی و مدنی بودن سور و آیات است و اینکه از سوره‌ها کدام مکی و کدام مدنی است آیات مکی کدام و آیات مدنی کدام اند در مکی و مدنی بودن آیات و سور بین علماء این فن سه اصطلاح است :

۱- مکی آیه یا سوره ایست که در مکه یا نواحی اطراف آن چون منی و عرفات و حادیبه نازل شده ولو آنکه نزول آن بعد از هجرت بوده باشد و مدنی آیه یا سوره ایست که در مدینه یا نواحی آن چون بدر و احد نازل شده است که در این اصطلاح محل نزول مراعات گردیده است (در الاتقان از اطراف و نواحی تعبیر به ضواحی نموده است) تعریف در این اصطلاح ضابط نیست زیرا معلوم نیست اطراف مدینه و مکه تا چه مقدار را شامل می شود طائف را که میگویند آیه ۴۵ فرقان الم تر الی ربک کیف مد الظل در آنجا نازل شده (البرهان زرکشی ج ۱ ص ۱۹۷ ولی در تفسیر البرهان سید بحرانی ج ۳ ص ۱۶۳ از ابن شهر آشوب نقل میکند که این آیه در جحفه نازل شده است) آیا میتوان از حدود و به اصطلاح سیوطی از ضواحی مکه دانست . جحفه را که میگویند آیه ۸۵

سوره قصص ان الذي فرض عليك القرآن لرادك الى معادٍ ، در آنجا نازل شده باید از اطراف مکه دانست و آیه را مکی و یا از اطراف مدینه و آیه را مدنی دانست (در باب القول از ابن ابی حاتم از ضحاک نقل میکند که پیغمبر اکرم که از مکه بسوی مدینه هجرت نمود در جحفه بیاد مکه آمد و مشتاق آن گردید و آیه مبارکه در آنجا نازل گردید) .

بعلاوه تقسیم هم در این اصطلاح حاصر نیست زیرا بنا بر این اصطلاح آیات و سور منحصر به مکی و مدنی نخواهد بود زیرا آیاتی هست که نه در مکه و اطراف آن و نه در مدینه و اطراف آن نازل شده است مانند آیه ۴۲ سوره توبه: لو كان عرضا قريبا وسفرا قاصدا لاتبعوك که میگویند در تبوك نازل شده است (مناهل العرفان ج ۱ ص ۱۸۶) . با اینکه فاصله تبوك تا مدینه بحدی نیست که بتوان آنجا را از اطراف و ضواحي مدینه دانست و همچنین آیه ۴۵ سوره زخرف: واسأل من ارسلنا من قبلك من رسلنا را که میگویند در شب معراج در بیت المقدس نازل شده است (البرهان زرکشی ج ۱ ص ۱۹۷ والدر المثور ج ۶ ص ۱۹ و تفسیر البرهان ج ۴ ص ۱۴۷) و یا در آسمانها نازل شده و در هر صورت بیت المقدس و یا آسمانها نه جزء مکه و ضواحي آن و نه جزء مدینه و ضواحي آن میباشد بنابراین این آیات نه مکی محسوب میشوند و نه مدنی در صورتیکه مقصود از تقسیم ضبط و حصر است پس این اصطلاح چندان مفید نیست .

۲- اصطلاح دوم در ملاء مکی و مدنی بودن سور و آیات این است که مکی سوره و آیه ایست که مخاطب آن اهل مکه و مدنی آن است که

مخاطب آن اهل مدینه است که در این اصطلاح رعایت اشخاص و ملاحظه مخاطبین شده است .

بر همین مبناست که گفته اند هرچه در قرآن مصدر به یا ایها الناس میباشد مکنی است چون اهل مکه غالباً کافر بوده اند از اینرو به یا ایها الناس مخاطب شده اند و لو آنکه غیر اهل مکه هم داخل در آنها میشوند و آنچه مصدر به یا ایها الذین آمنوا میباشد مدنی است چون اهل مدینه غالباً مؤمن بوده اند مخاطب به یا ایها الذین آمنوا شده اند و لو آنکه غیر اهل مدینه هم داخل در آنها میشوند. بعضی هم آنچه را مصدر به یا بنی آدم است ملحق به ایها الناس دانسته اند .

زرکشی در البرهان ج ۱ ص ۱۸۹ از ابن ابی شیبیه در کتاب فضائل- القرآن از علقمه و همچنین از حاکم در کتاب مستدرک آخر کتاب هجرت از علقمه از ابن مسعود و همچنین از بیهقی در اواخر کتاب دلائل النبوة و از ابن مردویه در تفسیر سوره حج فرق بین یا ایها الناس رابا یا ایها الذین آمنوا در مکی و مدنی بودن نقل نموده است . در مناهل العرفان ج ۱ ص ۱۸۶ از کتاب فضائل القرآن ابی عبید فرق بین یا ایها الناس و یا بنی آدم را با یا ایها الذین آمنوا نقل کرده است .

در این اصطلاح همانطور که گفته شد رعایت اشخاص و مخاطبین شده و اشکالی که بر اصطلاح اول هست یعنی ضایط و حاصر نبودن بر این اصطلاح نیز وارد میباشد زیرا آیاتی هست که مصدر بهیچ از این دو یاسه نمیشد و مخاطب آن هم اهل مکه یا مؤمنین نیست مانند یا ایها النبی اتق-

الله . آیه اول احزاب . ویا : اذا جائك المنافقون . آیه ۱ سوره منافقین . بنابراین این آیات نه مکی و نه مدنی محسوب میشود زیرا ملائک هیچیک در آنها موجود نیست پس تقسیم حاصر نیست بعلاوه ضابط تام و کاملی برای تشخیص اینکه کدام آیه مخاطب آن اهل مکه و کدام اهل مدینه اند در دست نیست . ملائکی را هم که موضوع تصدیر آیه به یا ایها الناس و یا ایها الذین آمنوا گفته اند در همه جا مطرد نیست زیرا آیاتی داریم که مصدر به یا ایها الناس و مدنی است مانند آیه اول سوره نساء یا ایها الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم .

و همچنین آیه ۲۱ سوره بقره و آیات ۱۷۰ و ۱۷۴ سوره نساء . در سوره حج اختلاف است که آیا مکی است و یا مدنی و آیه اول آن یا ایها الناس اتقوا ربکم و آیه ۷۷ آن یا ایها الذین آمنوا ارکعوا واسجدوا ... میباشد و در هر صورت در این سوره وجه ضبط مورد نقض واقع میشود بعضی خواسته اند بگویند اغلیت است ولی اغلیت نمیتواند ملائک فرق باشد در ملائک فرق باید وجهی در نظر گرفت که ضابط و حاصر و مطرد باشد بعلاوه بطوریکه گفته شد در این اصطلاح رعایت حال اشخاص و مخاطبین شده و هیچ دلیلی در دست نیست که خطاب با اهل مکه باید بخطاب یا ایها الناس باشد و نمیتوانند بخطاب یا ایها الذین آمنوا مخاطب شوند زیرا درست است در آنجا در اوائل اسلام مؤمنین کم بودند ولی ممکن است در موضوعی خصوص آنان مورد عنایت و تشریف قرار گیرند همانطور که هیچ دلیلی نیست بر اینکه در مدینه میبایست خصوص مؤمنین مورد خطاب

قرار گیرند باینکه کفار هم بفروع وهم باصول مکلف میباشند و در دستور عبادت همگی مورد خطاب قرار میگیرند همانطور که در سوره بقره که مدنی است در آیه ۲۱ یا ایها الناس اعبدوا ربکم الذی خلقکم . تمامی مردم مورد خطاب قرار داده شده اند بحث در موضوع انواع خطابهای قرآن خود موضوعی است از فن علوم قرآن که ممکن است مانیز ان شاء الله در آینده آنرا مورد بررسی قرار دهیم .

۳- اصطلاح سوم در مکی و مدنی سور و آیات که از همه مشهورتر و اصح و بعنوان تقسیم اتم و ضابط و حاصر و مطلق است این است که آنچه قبل از هجرت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بمدینه نازل شده مکی است و لو آنکه نزول آن در غیر مکه واقع شده باشد و آنچه بعد از هجرت نازل شده مدنی است و لو آنکه نزول در خود مکه بوده باشد که در این تقسیم ملاحظه زمان نزول شده .

بنابراین آیاتی که در سفرهای حضرت مانند بدر و احد و غیره نازل شده و حتی آیاتی که در خود مکه یا منی یا عرفات بلکه حتی در جوف کعبه نازل شده و بعد از هجرت بوده است تمامی آنها مدنی محسوب میگردند لذا آیه ۶۱ سوره نساء ان الله یامرکم ان تؤدوا الامانات الی اهلها که میگویند در سال فتح اعظم در درون کعبه نازل شده مدنی محسوب میگردد .

و همچنین آیه ۲ سوره مائده: الیوم اکملت لکم دینکم را که بموجب تفاسیر شیعه در جحفه و پس از نصب علی امیر المؤمنین بخلافت

و ولایت نازل شده (تفسیر البرهان ج ۱ ص ۴۳۴ و همچنین بعضی از تفاسیر اهل سنت مانند الدر المنثور ج ۲ ص ۲۵۹ و الاتقان ج ۱ ص ۱۹) و در بیشتر تفاسیر اهل سنت گفته اند در سال حجة الوداع عصر جمعه عرفه و در عرفات نازل شده است این اصطلاح بیشتر مورد اعتماد علماء این فن میباشد و فائده بحث در مکی و مدنی بودن آیات نیز بنا بر این اصطلاح آشکار تر است ...

انواع سور و آیات مکی و مدنی

قرآنی که در دسترس مسلمانان است ترتیب آن و تعیین سوره ها و ترتیب آیات و سوره ها بدستور نبی اکرم صلی الله علیه و آله بوده است و این موضوعی است که ما ان شاء الله در مبحث خود جمع و گردآوری قرآن را مورد بررسی قرار خواهیم داد و در اینجا فقط همین نکته را متذکر میشویم که ترتیب این قرآن نه سوره و نه آیات آن بر حسب ترتیب نزول نیست بسیاری از سوره های مکی پس از سوره های مدنی قرار داده شده و سوره های مدنی در ترتیب مقدم بر سوره های مکی واقع گردیده بلکه بیشتر از سوره های مکی در قسمت اواخر قرآن قرار داده شده و همچنین در ترتیب آیات می بینیم که بسیاری از آیات مکی در سوره های مدنی قرار داده شده مثلاً آیه ۲۱۹ سوره بقره : یسألونک عن الخمر والمیسر.... را گفته اند آیه مکی است در سوره مدنی و یا آیه ۳۱ رعد.... ولو ان قرآنا سیرت...

را گفته اند آیه ایست مکی و در سوره مدنی قرار گرفته یا در آیه ۱۳ قتال: و کأین من قرية هی اشد قوۃ... را میگویند آیه مکی در سوره مدنی واقع گردیده و بسیاری از آیات مدنی در سوره های مکی قرار داده شده مثلاً سوره انعام ظاهر آ مسلم مفسرین است که مکی است مع ذلك آیه ۹۱ و ما قدر و الله حق قدره و آیه ۹۳: و من اظلم ممن افتری و آیه ۱۵۱-۱۵۳: قل تعالوا تا تتقون را گفته اند آیاتی است مدنی و سوره نحل مکی است مع ذلك مسلم تفاسیر است که آیات آخر آن وان عاقبتهم فعاقبوا بمثل ما عوقبتهم تا آخر سوره مدنی است و پس از شهادت حمزه و مثله وی نازل گردیده است. سوره اسری مکی است مع ذلك آیات زیادی از آن بر حسب شأن نزول مذکور در تفاسیر مدنی است که از آن جمله آیه و ان کادوا لیفتنونک آیه ۷۲ تا هشت آیه و همچنین: و یسألونک عن الروح آیه ۸۴ سوره کهف مکی است و آیه ۲۸ آن: و اصبر نفسک... درباره سلمان فارسی در مدینه نازل گردیده. در سوره حج اختلاف است که آیا مکی است یا مدنی بعضی آنرا مکی دانسته اند در عین حال می بینیم که در صحیح بخاری و کتاب مغازی در باب قتل ابی جهل بطرق عدیده نقل کرده است که آیه هذان خصمان اختصموا... آیه ۱۸ تا صراط الحمید آخر آیه ۲۳ درباره متبازین جنگ بدر علی علیه السلام و حمزه و عبیده و شیبة بن ربیع و عتبة بن ربیع و ولید بن عتبة نازل شده و علی علیه السلام اول کسی است که در برابر پروردگار برای خصومت قیام خواهد نمود (صحیح بخاری طبع بمبئی ج ۲ ص ۵۶۵ فتح الباری ج ۸ از ص ۲۹۵ تا ص ۳۰۶).

بنابراین این آیات مدنی است که در سوره مکی واقع گردیده است
 عده‌ای هم سوره حج را مدنی میدانند در صورتیکه آیه و ما ارسلنا من
 قبلك من رسول را تا عقیم آیه ۵۲ تا آخر ۵۵ را میگویند مکی است و لو
 آنکه آنچه در شرح سبب نزول آن نقل شده صحیح نباشد .

سوره لقمان مکی است ولی آیه : الذین یقیمون الصلوة ویؤتون
 الزکاة ... آیه ۳ آن مدنی است گرچه مدنی بودن آنرا بیضاوی تضعیف
 نموده و گفته است ذکر زکوة در آن منافاتی با مکی بودن ندارد زیرا
 شریعت زکوة در مکه بوده است ولی تضعیف وی ضعیف است زیرا مفاد
 آیه فقط مشروعیت زکوة نیست بلکه اخبار از کسانی است که زکوة را
 میدهند و قبل از هجرت کسی زکوة نمیداده است . در خود سوره‌های
 مکی و مدنی آیاتی را می‌بینیم که مسلماً بر حسب ترتیب نزول قرارداد
 نشده و آیه که نزول آن مؤخر است مقدم و آیه مؤخر مقدم قرار داده شده
 است مثلاً سوره بقره مدنی است و آیه ۲۱۶ آن یسألونک عن الشهر الحرام
 مسلم اهل تفسیر و تاریخ است که بعد از سربهای که پیغمبر در آن عبدالله
 جحش پسر عمه خود را مأمور نمود و در جمادی الآخره دومه پیش از جنگ
 بدر واقع شد نازل گردیده است در صورتیکه آیات ۱۹۵ تا ۲۰۳ آن که
 فروض حج را بیان مینماید مسلماً بعد از جنگ بدر نازل شده بلکه بعد از
 سال صلح حدیبیه یعنی سال ششم هجرت بوده است و همچنین در مجمع -
 البیان ج ۲ ص ۵ از حسن و جبابی و مبرد نقل میکند که آیه ۲ سوره نساء
 وان خفتم ان لا تقسطوا فی الیتامی متصل به آیه ۱۲۶ آن ویستفتونک فی

النساء قل الله يفتيكم فيهن... بوده است و در آنجا مینویسد تفسیر اهل بیت هم حاکی از همین معنی است و همین معنا را در تفسیر البرهان ج ۱ ص ۳۳۹ از تفسیر علی بن ابراهیم نقل مینماید در صحیح بخاری هم در کتاب تفسیر تفسیر سوره نساء باب وان خفتم ان لاتقسوا فی الیتامی ص ۳۰۸ ج ۹ فتح الباری از عایشه اتصال دو آیه را نقل میکند .

و بالاخره در سوره های مکی آیه های مدنی و در سوره های مدنی آیه های مکی زیاد است لذا علماء فن علوم قرآن سوره ها را از لحاظ مکی و مدنی بودن بچهار نوع تقسیم کرده اند:

نوع اول سوره های مکی که تمام آیات آن مکی است مانند سوره المدثر .

نوع دوم سوره هایی که تمام آیات آن مدنی است چون سوره آن عمران .

نوع سوم و چهارم سوره های مدنی که در آن آیات مکی است و سوره های مکی که در آن آیات مدنی است. در اینجا این سؤال پیش می آید که وقتی در سوره ای از هر دو قسم در آیات آن هست چرا سوره ای را مکی بدانیم یا مدنی بخوانیم؟ بعضی گفته اند اینجا در تسمیه تابع اغلبیت آیات میشود عده ای هم ملائک را آیات اول سوره دانسته اند و اغلب علماء فن نظر اخیر را ترجیح داده اند ولی سوره عنکبوت تقض میشود که آنرا مکی میدانند و در عین حال میگویند آیات اول آن مدنی است و همچنین سوره مطففین را مکی شمرده اند و آیات اول آنرا

میگویند در مدینه نازل شده است این تنویدی را که در سوره‌ها قائل شده‌اند نظیر آنرا در آیات هم گفته‌اند و آیات را هم از لحاظ مکی و مدنی بودن بچهار نوع تقسیم کرده‌اند آنچه مکی بنحو مطلق و آنچه مدنی بنحو مطلق و بر این دو نوع دیگر افزوده‌اند نوع اول آیات مدنی که در حکم مکی هستند و آن آیاتی است که در مدینه نازل شده ولی مخاطب در آنها اهل مکه میباشند مانند آیات اول سوره ممتحنه که درباره حاطب بن ابی بلتعه و نامه نوشتنش با اهل مکه نازل شده و قصه‌اش در کتب تاریخ و تفسیر مسطور است و همچنین سوره نحل مدنی است و از آیه ۴۱ والذین هاجروا فی الله من بعد ما ظلموا... تا آخر سوره خطاب با اهل مکه است در سوره رعد خلاف است بعضی آنرا مکی دانسته‌اند و عده‌ای هم آنرا مدنی گفته‌اند؛ بنا بر قول دوم مدنی است و در حکم مکی چون خطاب به اهل مکه است .

و همچنین آیات اول سوره براءة تا آیه ۲۸ انما المشركون نجس... آیاتی است مدنی و در حکم مکی ولی پوشیده نیست که مدنی بودن این آیات بنا بر اصطلاح اول و سوم است و گرنه بنا بر اصطلاح دوم که ملاک اشخاص و مخاطبین قرار داده شده بودند این آیات اصلاً مکی محسوب میشوند .

نوع دوم آیات مکی در حکم مدنی است و آن آیاتی است که در مکه نازل شده‌اند ولی نزول آنها بعد از هجرت بوده است مانند آیه ۱۳ سوره حجرات: یا ایها الناس اننا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم

شعوباً و قبائل... را که میگویند در سال فتح اعظم موضوع اذان بلال بر بام کعبه بوده است و یا آیه ان الله یا مرکم ان تؤدوا الأمانات الی اهلها... آیه ۵۸ سوره نساء که گفته اند در سال فتح در خانه کعبه نازل شده و شأن نزول آن رد کلید خانه کعبه به عثمان بن طلحه بوده است .

بنظر اینجانب این آیات را مکی در حکم مدنی دانستن خالی از مسامحه نیست زیرا فرض این است که این تنویع مبنی بر اصطلاح سوم است و در این اصطلاح که ملاک زمان نزول است این آیات مدنی محسوب میشوند بلی این آیات بنا بر اصطلاح اول که مکان نزول ملاک بود مکی محسوب میشوند و قبلاً گفته شد اصطلاحی که بیشتر بین علماء این فن مورد قبول واقع شده همان اصطلاح سوم است بنابراین در این تنویع تا حدی خلط بین اصطلاحها شده است .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی